Ірина Смілянська

З ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ АКАДЕМІКА А.Ю.КРИМСЬКОГО

(ЛИСТУВАННЯ З АКАДЕМІКОМ Г.Ю.КРАЧКОВСЬКИМ)

Листування Кримського й Крачковського, що тривало майже сорок років і яке нараховує близько сотні листів (68 тільки за 20 – 30-і роки)[1] , почалося 1903 року. Саме тоді двадцятирічний студент III курсу факультету східних мов Петербурзького університету Гнат Крачковський скромно звернувся до вже шановного професора двох кафедр Спеціальних класів Лазаревського інституту східних мов, автора багатьох посібників тридцятидворічного Агатангела Юхимовича Кримського з проханням надіслати його посібники[2] . Листування зав'язалось, як і надсилання книг Кримським своєму "постійному читачеві" – Г.Ю.Крачковському.

Крачковський по закінченні університетського курсу і собі надсилає Кримському свої перші праці, а перебуваючи в Сірії та Єгипті (1908 – 1910), виконує книжкові замовлення Кримського. Надалі вчені постійно обмінюються працями, діляться бібліографічними відомостями; у 30-і роки Крачковський виконує численні запити Кримського, позбавленого в Києві необхідної літератури, наводить різноманітні довідки, необхідні для роботи Агатангела Юхимовича (ці запитання і відповіді складають значну частку листування).

Спочатку тон листів відбиває взаємостосунки вчителя й учня. Так, перед поїздкою на Схід Крачковський має намір звернутися за вказівками до Кримського "як єдиного в Росії справді наукового знавця живої мови", а після повернення сподівається одержати "наукове благословення" Агатангела Юхимовича[3]. Кримський доброзичливо стежить за успіхами Г.Ю.Крачковського і в листі від 22 вересня 1908 р., прагнучи підтримати Крачковського, що тяжко переживав смерть свого вчителя В.Р.Розена (а постійна делікатна взаємопідтримка складає важливий бік листування), напише йому: "Ваші останні роботи мені остаточно показали, що перед нами цілком сформувалася неабияка наукова сила, якій судилося чимало внести в російську орієнталістику".

З 1910 р. обмін листами стає регулярнішим і набирає дружнього характеру: з березня 1915 р. Кримський відзначає десятиріччя їхнього знайомства й дружби. Стирається вікова й професійна різниця між ними, а з 20-х років і зовсім не відчувається. Та все ж 1925 року, дякуючи за надіслане йому Українською Академією Наук привітання з нагоди 25-річчя наукової діяльності, Крачковський назве (втім не без наміру) вже опального Кримського своїм "духовним учителем"[4] . У свою чергу Кримський до кінця життя прискіпливо прочитував усе, що виходило з-під пера Крачковського і під його редакцією, принагідно вказуючи на дрібні хиби й вкраплені помилки (це також одна з тем листування).

При всій взаємній приязні листування між Кримським і Крачковським не було регулярним, воно розвивалося імпульсивно, поштовхами. Іноді листи йшли один за одним, частіше двічі-тричі на рік, а нерідко з інтервалами в півтора-два роки чи й більше. Акуратний Крачковський м'яко дорікає "тугому на листи" Кримському: "...щодо листів я уподібнився до Вас і здійснив свою погрозу, про яку писав в останньому листі, відправленому мало не рік тому з якоюсь оказією... Очевидно, не доброї хвилини погрожував я більше не писати", – зазначає Крачковський у листі від 2 лютого 1923 р., через два тижні після виходу з "узилища", де він перебував з 20 липня 1922 до середини січня 1923 року. "Та все-таки я гадаю, що листи ви зовсім

© Смілянська І., 1993

розучилися писати",— пише він у другому листі (від 30 березня 1924). "Не забувайте якщо не листами, то хоч книжками!" (22 квітня 1924 р.). Іноді він просить Кримського доручити комусь відповісти йому (27 квітня 1925 р.). Спочатку мовчання Агатангела Юхимовича мовби пригнічувало Гната Юліановича, його листи начебто сухішають, але з часом він звикає до такої манери Кримського, для якого листи – сповідь душі, а сповідатись іноді вкрай важко. "Чому мені листи нелегко даються, пояснити важко,– пише він 19 серпня 1929 р., – найімовірніше, в силу особливої суб'єктивної причини: листи мої линуть завжди безпосередньо з душі, я на них не дивлюся як на відписку, а відчуваю, як усім серцем я наближаюся до адресата. Через те я вкрай небагатьом людям на світі пишу... написання листа перетворюється у якийсь подвиг для себе... писати мені до болю тяжко".

Упродовж усього життя Кримський і Крачковський особисто зустрічалися, вірогідно, всього разів шість. Перша зустріч відбулася тільки за радянського часу, 1925 року, коли Крачковські приїхали до Києва на запрошення Кримського відпочити від "болотистого петербурзького клімату". (Прихований зміст цього визначення Крачковський зрозумів і відповів 29 квітня 1924 р.: "Ви маєте рацію . . . Дуже мені хочеться хоч на місяць піти від всієї тутешньої обстановки й метушні, яка сіпає мене безнастанно з осені 1917 р."). Розлуку з подружжям Крачковських Агатангел Юхимович, позбавлений у Києві наукового сходознавчого середовища, переніс болісно: "Ваше перебування в Києві цілковито порушило мій душевний спокій, і без того не дуже тривкий, і я досі не можу знайти душевної рівноваги" (4 вересня 1925 р.). Дві наступні зустрічі відбулися у важкий відтинок життя Агатангела Юхимовича: тоді він був у Ленінграді проїздом у Медвеж'єгорськ і назад, куди їздив, безперечно, на побачення з ув'язненим М.З.Левченком, своїм прийомним сином (мету поїздки він замовчує у листі). Далі були два приїзди Агатангела Юхимовича в Ленінград на сесії арабістів 1935 і 1937 рр. Остання зустріч відбулася в січні 1941 року, за вісім місяців до арешту Кримського. Тоді якраз пишно й урочисто ВУАН і київська громадськість відзначала сімдесятиріччя вченого і українського письменника. Від імені АН СРСР на ці торжества приїхав і Г.Ю.Крачковський.

Таким чином, духовне й наукове спілкування вчених відбувалося здебільшого листовно. Якщо ж урахувати їхню глибоку взаємну довіру ("Ви дуже викликаєте до себе довіру",— зізнавався Кримський ще в листі від 30 березня 1915 р.), то можна зрозуміти, чому це листування прибрало досить змістовного й різнобічного характеру.

Що ж усе-таки пов'язувало цих досить різних за душевним складом і темпераментом людей?

Звичайно, їх зближувала професійна спільність, бо ж арабістика була головним предметом дослідницької праці кожного з них. При всій своїй сходознавчій і філологічній освіченості Г.Ю.Крачковський був переважно арабістом. А Кримський поділяв свої арабістичні студії з тюркологією та іраністикою, однак у листі від 24 квітня 1927 р., перераховуючи ту "безліч праць, які потребують тепер лише останньої доробки", він насамперед називає "закінчення обробки зібраних мною сірійських етнографічних і діалектологічних матеріалів" і додає: "Зокрема, сірійські мої матеріали, на збирання яких я працелюбно й любовно витратив два роки, два кращих роки свого життя, лежать особливо тяжким тягарем на моєму сумлінні" (на жаль, праця не була завершена, але архів зберігає чимало матеріалів із сірійського фольклору). В останнє десятиліття свого життя Кримський багато займався арабістикою: у листах він згадує про роботу над "Хамасою", "Історією Південної Аравії", "Сасанідським літературно-культурним впливом в омейядському халіфаті". Низку років забрало написання "Історії нової арабської літератури", виданої зусиллями А.Б.Халідова, учня Крачковського.

Кримського й Крачковського пов'язувала ще й спільна любов до Сірії, життя в якій глибоко запало в душу кожного. Кримський вважав 1896 – 1898 рр., коли він

9–1571в

перебував у Сірії, кращими роками свого життя; саме сірійські враження народили його "Бейрутські оповідання", покріпили його поетичний талант. "Сірія – рідна для мене країна, і з нею пов'язані найкращі спомини моєї молодості, коли я жив угущі народу, доброго, незіпсутого народу. Останні три роки мене все частіше й частіше охоплюють спогади про Сірію, все пекучіше і пекучіше відчувається щемка потреба ще раз побачити любу мені країну перед смертю. Але, звісно, і мріяти про це годі..."– пише він 5 жовтня 1940 року. "Сірію я згадував особливо цими днями, – пише йому Крачковський.— 13 вересня 1940 р. отримав з Бейрута повідомлення, що 13 вересня помер у себе у Фрейці Амін Рейхані... Вас вабить до Сірії, а мене вже перестало й вабити і я якось отупів – років зо п'ять тому було ще не те".

Обоє сходознавці мали ще одну спільну прив'язаність – українську культуру. Для Кримського – це його рідна стихія, білорусу Крачковському, який знав українську мову, українська культура близька, а українські враження багато в чому асоціювалися для нього з Кримським і тоді листи ставали особливо теплими: "Під впливом українських вражень я завжди якось суто Вас згадую: так було два роки тому, коли в оспіваній Вами Лазарівці я почув несподівано український спів; так відбувається хронічно зараз, коли я опинився на Полтавщині", – пише Гнат Юліанович 13 липня 1928 року (того літа Крачковський не раз подумки звертається до Агатангела Юхимовича, бо знає, як тяжко пережив той усунення з посади неодмінного секретаря).

Якщо до революції їх розділяла приналежність до різних, почасти конфронтуючих напрямків – суто наукового академічного петербурзького і практичного, до певної міри популяризаторського, московського, то в радянський час їх об'єднувало усвідомлення, що обидва належали до старого "ерудитного" сходознавства, зберігали й розвивали його традиції. Не випадково Кримський, почавши заняття з аспірантами після багаторічного усунення "за ідеологію" від викладання, врочисто вигукує: "Завтра, у всеозброєнні професора старого типу, московської школи філологів, приступити до занять!" (5 липня 1939 р.). Обоє сходознавці однаково сумують про втрату вчених, чия творчість розвивалася за дореволюційного академічного сходознавства. Для Кримського звістки про смерть таких сходознавців звучать "сумною відхідною" (19 квітня 1924 р.). Крачковський створює серію проникливих некрологів, прагнучи закарбувати слід у науці й культурі тих, що пішли. Обидва радіють з пробудження сходознавства. 19 квітня 1924 року Кримський втішено констатує: "сходознавство не вмирає й видужує від лихоліття, яке його спостигло". А повернувшися в Київ з Першої сесії арабістів, 2 липня 1935 року заявляє: "Арабістика ще не вмерла в СРСР!"

У 20-і роки їхнє взаєморозуміння закріпили й спільні науково-організаторські функції, ними виконувані: А.Ю.Кримський – перший неодмінний секретар Всеукраїнської АН і академік-секретар Історико-філологічного її відділення. Г.Ю.Крачковський – академік-секретар Відділу суспільних наук, він іноді заступає С.Ф.Ольденбурга на посаді неодмінного секретаря АН СРСР. Обох обтяжують ці обов'язки, бо відволікають від наукових занять. Обох, мабуть, однаково гнітить "насильницьке" попрання "елементарних принципів самоврядування" з боку урядових органів. Обоє страждають від реорганізації АН наприкінці 20-х років, яка зруйнувала структури, турботливо ними плекані. Саме тоді Кримський напише, що поряд із прагненням відставки ("думка про те, що я... буду спроможний піти в *retraite* й нічого більше не знати – не бачити – не чути – ця думка просто бальзам для мене") йому дошкуляє "болісна думка, болісне каяття... навіщо я десять років свого життя використав не так, як годилось?... як же мені повернути назад ті десять років життя, які з наукового боку могли бути найпродуктивнішими для мене?" (28 квітня 1928 р.). Але, очевидно, ці слова вичерпно не передавали ставлення Кримського до своєї діяльності як неодмінного секретаря, бо через тиждень він, хоч і тиснули згори, не зняв своєї кандидатури на виборах і знову більшістю голосів був обраний на

цю посаду (у листі від 5 травня 1932 р. він звинувачуватиме Грушевського в тому, що той "нацьковував ЦК партії на Єфремова і мене, домігся мого незатвердження при нових виборах"). Г.Ю.Крачковський, ще не знаючи, що результати виборів скасовані, пише Кримському 4 червня 1928 року: "За чутками, від адміністративної роботи Вам не вдалося звільнитись. Дуже співчуваю, бо й сам відчуваю те саме, хоч у другій пропорції. Мені, певно, доведеться піти внаслідок нових виборів" (розрядка моя. – *І.С.*). А 13 липня, даючи запит про стан здоров'я Агатангела Юхимовича "після всіх академічних потрясінь", стриманий Крачковський повідомляє, що перебуває "у звичайній літній прострації", коли після нашого "ділового" життя з усією його метушнею не тільки писати, а й говорити не хочеться". І додає: "Здається, і в нашій Академії передбачається чимало неприємного в такому ж стилі; вже й зараз я з жахом думаю про осінь". Іншими словами, тут обоє розуміли один одного.

І все ж головне, що їх зближувало, це світоглядна близькість їхніх наукових пошуків: "Звичайно, всі теми, які Ви розробляєте, найбільш улюблені і в мене", – писав Агатангел Юхимович 1912 р., а в 1915 р. відзначав: "Інша справа Ваша дисертація, у ній усе, що я читав, вклалося мені в душу" (лист від 30 березня). Теми ставали улюбленими і западали в душу тому, що відбивали моральні й духовні шукання. Ще 14 лютого 1910 р. Кримський писав Гнатові Юліановичу: "Але ж, власне, я вже знаю Вас як людину, а не просто як ученого, і знаю до того ж досить добре, і знаю, до кого пишу. Пошуки ідеалу Істини, Добра й Краси завжди відіграватимуть роль у Вашому житті..." Крачковський і собі над усе цінував красу людської особистості і єднання учених, згуртованих високими духовними запитами. "Велика школа останніх років, – писав він 1922 р., – з'ясувала, що ця згуртованість часто виявлялася для нас ледве чи не єдиним реальним у житті. Розгортаючи всю могуть єднання, створеного на основі єдності вищих запитів, вона іноді розгортала й усю красу людської особистості – вищого, що є на землі" [Крачковский 1926, 2].

Духовна близькість Кримського й Крачковського породжувала іноді паралельність їхніх наукових студій, вражала Кримського збігом його роботи з темами завершених праць, що їх надсилав Крачковський. Така близькість, втім, не заважала кожному реалізувати себе по-своєму в дослідженні спільних тем, а в роботі над історією новоарабської літератури гармонійно доповнювати один одного.

Доля чудової книги Кримського про нову арабську літературу яскраво відбиває взаємостосунки обох учених. 3 січня 1935 р. Кримський пише Крачковському: "Ви, за чутками, провадите обширну роботу з історії новоарабської літератури, розраховану на декілька томів. Безмежно тішуся. Краще Вас ніхто не здійснить цього необхідного завдання. Безперечно, і я багато чого зумію почерпнути з неї, якщо доживу до її виходу в світ". І додає: "На протязі 1932 – 1933 рр. написано (не надто розлогу) книгу про новоарабську літературу, та навряд чи я її друкуватиму, поки тут у Києві пануватиме теорія словотворчості, за якою факти не мають ніякого значення, а важить лише та розробка ідеології, яку автор зуміє провести в книзі".

Це повідомлення Гнат Юліанович візьме до уваги. І через півтора року, одержавши листа, де Агатангел Юхимович описував свої матеріальні труднощі, які змусили його позбутися частини бібліотеки й зібрання грамофонних платівок із записами Шаляпіна, Собінова, Баттістіно, Карузо та інших (Кримський, за словами О.Й.Пріцака, був музично обдарований, грав на фортепіано), Крачковський домігся, щоб Інститут сходознавства уклав з Кримським угоду на написання книги з історії нової арабської літератури з виплатою авансу. Ця угода дозволила Кримському розв'язати найбільш суттєві економічні проблеми і спонукала його до роботи над першим томом праці, який був завершений влітку 1939 року. В квітні 1937 року Агатангел Юхимович писав про радість, яку йому дає робота над книгою ("на душі приємний настрій не минає"). Він дякує Гнатові Юліановичу за його шляхетну жертовність ("Власне, ви принесли неабияку жертву, віддавши цю роботу мені",— писав він 11 квітня). Причини

затримки видання книги, ймовірно, полягали у тодішніх умовах для академічних публікацій; у всякому разі, Праці другої сесії арабістів були видані лише 1941 року. У передмові до цих Праць Г.Ю.Крачковський писав про підготовку до видання книги Кримського. Однак війна, арешт Кримського, довгі роки замовчування його долі завадили книзі вийти. Але всі ці роки машинописний примірник роботи Кримського зберігався в будинку Крачковського. Так що саме Гнату Юліановичу ми зобов'язані створенням і збереженням унікальної праці Кримського.

З листів ми дізнаємося про наукові праці кожного. Значну частину своїх праць Крачковський рано чи пізно зумів опублікувати, і листи проливають світло на спонукальні мотиви до написання деяких із них. Кримський з кінця 20-х років був поставлений у такі умови, що його сходознавчі праці не публікувалися, лише дві статті [Крымский 1934; Крымский 1938] з'явилися в академічних виданнях Москви й Ленінграду[5] .Тим часом, будучи певен, що рукописи не горять і його праці з часом будуть видані[6] , він посилено працює. "Здається, жоден зимовий сезон я стільки не працював, як у цьому році, – пише Агатангел Юхимович 21 березня 1936 року. – Хочеться довести деякі роботи до такого вигляду, щоб можна було більше не повертатися до них, а віддати для переписування і, перев'язавши мотузком, зробити на обкладинці помітку: "Готово до друку". Якщо не зараз, то років через п'ять – десять праця світ побачить після моєї смерті". Через втрати його спадщини ми, по суті, тільки з листів дізнаємося, над чим саме працював учений. Він повідомляє про існування "невиданої праці" про Абу Таммама, про свої студії над історією сасанідської літератури ("Один із цих опусів майже завершений, і перша половина переписана на машинці. Це – розлогий начерк сасанідської літератури, не тієї, яка збереглась у пехлевійських недобитках, а тієї, яку ми знаємо через арабські переклади й посилання або через сірійські свідчення. Я прагнув дати *opus plantissimum*, а матеріалу за останні 20 років зібралось вкрай достатньо" – лист від 21 березня 1936 року; про долю цього рукопису ми нічого не знаємо). Він створює книгу про хозарів, яку марно намагається передати до видавництва ("Книга "Історія хозарів" не вийшла. Випадково я дізнався, що й Кипарисова, який пропонував мені надрукувати мою роботу, турнули. Під час пізньої весни й літа я доробив ще й передісторію хозарів" – лист від 16 жовтня 1936 року). Ця робота, на щастя, зберігається в архіві Кримського. Судячи з обговорюваних у листах питань ефіопської літератури, в 30-і роки Кримський вносив доповнення до написаної ним 1915 року "Історії ефіопської літератури" (вона збереглася в архівах). Оскільки протягом свого життя Кримський розробляв низку тем і не відкладав завершення своїх досліджень, то в нього до 30-х років уже накопичився значний рукописний архів. Думки про близьку смерть дошкуляли йому: Агатангел Юхимович просить Гната Юліановича в разі загибелі М.З.Левченка стати душеприкажчиком його рукописної спадщини: "Ви самі, на свій розсуд, вирішіть, що з чим робити, куди що направити..." (20 серпня 1929 року).

Листування дозволяє почасти збагнути внутрішню логіку наукового пошуку кожного з них. Листи свідчать про їх винятковий професіоналізм і унікальну лінгвістичну підготовку. Досить сказати, що листи Кримського містять вставки п'ятнадцятьма мовами – грецькою, латиною, арабською розмовною і класичною, перською, турецькою, староєврейською, арамейською, ефіопською, німецькою, французькою, італійською, іспанською, церковнослов'янською, українською, тобто тими мовами, на розуміння яких Крачковським він розраховував. Окрім того, Кримський згадує про досить вільне володіння готською, литовською, санскритом, про знання напам'ять грецького тексту чотирьох канонічних Євангелій. Кожний майже вичерпно знає літературу з тих питань, якими займається, – про це свідчать бібліографічні огляди й науковий апарат. Обидва прискіпливі щодо використання і цитування чужих робіт. Кримський відкладає публікацію деяких робіт, чекаючи анонсованої праці на ту ж тему європейського авторитету. Велику увагу (і про це

мовлять листи) обоє приділяють з'ясуванню точного факту, дати. Це, щоправда, не виключає відомої неуважності Кримського в листах щодо назв і викладу подробиць подій.

Певне місце в листуванні обох посідає обмін думками про наукове оточення, про своїх учнів. Обоє уважно стежать за зростанням молодих учених, сподіваючися побачити гідну себе зміну. Обоє докладають до цього зусиль. "У Бартольда зовсім не було тієї властивості, притаманної незабутньому барону Розену і найбільшою мірою властивої Вам, – уміння любовно поводитися з учнями, створювати учнів-товаришів, формувати, так би мовити, "наукову сім'ю",– писав Кримський 20 травня 1935 року.– Цієї властивості покійний Бартольд, безумовно, не мав... Він помер – і лакуна прямо зяє. А арабістів хоч і розганяють, усе ж залишається достатньо; і – "якщо науковому сходознавству судилося в нас розвиватись" (кажучи Вашими словами), то, певно, саме ця галузь легше за інші оживе". Крачковський вважав, що й моральне виховання учнів – його обов'язок: "Я намагаюся на нього впливати, – пише Г.Ю.Крачковський про молодого тюрколога Дмитрієва, – та оскільки він не мого "приходу", то впливу мало" (31 січня 1927 р.).

Найбільша вартість листування Кримського з Крачковським криється у можливості заглянути в їхній внутрішній світ. Г.Ю.Крачковський за вдачею був стриманіший. А.Ю.Кримський – поет і письменник, обдарований, за визначенням І.Франка, "суб'єктивним ліризмом". Він більш глибинно відтворює в листах свій внутрішній стан, світ своїх переживань, а оскільки в 30-і роки його особиста доля складалася драматично – арешт, табір, загибель прийомного сина, усунення від академічних справ і викладання, нападки за ідеологію, матеріальна скрута, яка поставила його на грань зубожіння, – то листи цього десятиліття були трагічними. Його душевний біль поглиблювало притаманне Кримському сприйняття суспільних бід. Так, здійснивши в липні 1938 року поїздку пароплавом по Дніпру, він написав Крачковському 2 серпня: "Гірше вийшло з суто дорожніми враженнями... Розмова – одна: загальне нарікання на те, що ніде купити матерії для одягу і ніде дістати взуття, і що всі мучаться і страждають . . . Коли ж доводиться, при глибокому мовчанні з мого боку, впродовж десяти днів, всуціль слухати голо-босі ламентації найрозманітшого людського елементу, душа стомлюється і на серці стає тоскно... Хутчій, хутчій дістатися додому, забути ці картини суцільного зубожіння..."

До певної міри листи дозволяють відтворити громадянську позицію А.Ю.Кримського. Природно, він відверто не викладав своїх політичних поглядів, не довіряючи таємниці переписки (для конспірації він писав по-арабському про арешти в своєму оточенні). І все ж з окремих реплік можна збагнути його думку про те, що відбувалося.

Слід мати на увазі, що революція застала і Кримського, і Крачковського з усталеними світоглядними засадами, які сформувалися під впливом блискучої філософської та наукової думки Росії, засвоєння сучасної світової культури, літератури християнського Сходу (а для Кримського була близькою і суфійська традиція). Все це сприяло становленню в їхній свідомості стійкої ієрархії цінностей, розумінню істинного масштабу подій, що відбувались. Їх уже важко було захопити класово-детермінованими ідеалами, не підкріпленими гуманістичними моральними засадами.

Їхня наукова й культурна діяльність базувалася на глибокому почутті патріотизму і власній відповідальності щодо вітчизняної науки. "Як севастопольські солдати, яким місяць зараховувався за рік, ми давно відслужили свої строки і маємо право на відпочинок, – писав Крачковський 1922 року, – але ми – забуті вартові і не зійти нам зі свого шляху; а якщо не надійде зміна, ми на ньому і завершимо життя"[Крачковский 1926, 2]. Обоє цінували єдність вітчизняних учених. А.Ю.Кримський, дізнавшись, що Мінорський отримав у Лондоні посаду штатного професора, сумно відзначив 2 червня

1937 року: "Слід із сумом гадати, він уже зовсім пропав для Росії і не повернеться до неї, як і Ростовцев, Трубецькой і багато інших вчених талантів". Обох непокоїв рівень науки в Росії: "Я морально розбитий через торжество безграмотних невігласів, – мовить Кримський, засмучений академічним виданням книги "Абіссінія", яка містила численні помилки. – За російську науку кривдно!" (21 січня 1937 р.).

Як діяч української науки й культури, Кримський був противником вузьконаціональної замкнутості вчених. Він докладав сил до підготовки збірника на честь академіка Д.І.Багалія і 17 січня 1927 року писав Крачковському, теж автору цього збірника: "Багалій органічно пов'язаний і з Україною, і взагалі Росією... і коли тепер у його ювілейному збірнику дружньо зустрічаються вчені всієї (розрядка моя.– *І.С.*) Росії, і Великої, і Білої, і Малої, то це має просто символічний характер! Для мене, однакового ворога і "істинно-російських", і "істинно-українських" людей, які сіють ворожнечу і розбрат там, де може бути і де мусить бути лише єднання, друкування Багаліївського збірника приносить і не раз іще принесе не одну хвилину культурної радості".

Ставлення А.Кримського до ідеологічної політики партії й уряду в 30-і роки однозначне. Кампанію проти Академії наук, проробки вчених він оцінив як "свистопляску": "...люди не працюють, а займаються тільки пошуками "ідеології" в чужих роботах. Піддаються викриттю в "ідеології" і математика, і ботаніка та ін. Я, звісно, "свищу", як кажуть німці, на всі ці радіння й біснування й продовжую працювати в цілковитій певності, що рано чи пізно робота побачить світ" (5 травня 1932 року). Він не звинувачує тих учених, які заради "сумісництва" ладні до публічного самобичування, але для себе обрав шлях, який на ряд років поставив його на межу злиднів.

А.Кримський чітко бачить безперспективність проголошеного ідейного шляху і висловлює надію, що невдовзі «керівники радянської наукової думки (як уже тепер Горький і Стецький) втомляться від тієї схоластики, яка підноситься під виглядом "ідеології" науки, а насправді напрочуд нагадує середньовічну "науку про винайдення думок" (за Галятовським)», – пише він 30 жовтня 1935 року.

"Жахи життя", "свистопляска", "сикофантська вакханалія", "хаос", "який довелося нам пережити, і ще серед якого доведеться, очевидно, померти мені, старому, що не встиг дочекатися в новому світотворенні навіть початкового моменту і бисть свѣт" (2 липня 1935 року) – ось його красномовні характеристики дійсності 30-х років. І все ж Агатангела Юхимовича не полишає філософський оптимізм: "Якщо я живий лишуся, побачу й кінець свистопляски: на все – мода . . . І повторюю собі слова Хафіза:

Не до серця нам кружляти долі колесо днів два,
Де кружляння, там і зміна!
Зміни жди і не тужи.
Хоч нелегка ця дорога, хоч мети не видно ще,—
Без кінця нема дороги в цьому світі. Не тужи!"

І в ім'я цього повороту колеса історії він працює. Короткий ренесанс своєї слави в 1940 – на початку 1941 року він сприймає як поворот колеса Фортуни. "Причина фавору мені невідома, – пише він 8 серпня 1940 року. – На долі моїй це нічим не відіб'ється. І раніше я працював не покладаючи рук, з ранку до пізньої ночі, і тепер працюватиму з такою ж ревністю. Волів би пожити-попрацювати хоча б іще років три-чотири, щоб при житті керувати перевиданням деяких своїх робіт із тих, що обсяговіші. Не розраховую побачити в друці ту свою величезну працю, яка принесла мені стільки втіхи в останні роки, – історію новоарабської літератури. Та плекаю надію, що відредагую її до кінця і вручу Вам усю повністю, не тільки готовий І том, але взагалі всю".

Проте цій надії не судилося здійснитись...

На завершення можна було б додати, що трагедія вчених покоління і масштабу

Кримського та Крачковського в тому, що вони не змогли повністю реалізувати дарований їм талант. Але драма нашого покоління, можливо, зумовлена тим, що ми не сприйняли культурної і наукової спадщини своїх видатних попередників у всій її моральній високості і світоглядній широті.

---

[1] Листи А.Ю.Кримського зберігаються в Архіві АН у Ленінграді (ф.1026, оп.3, №504, ф. Крачковського Г.Ю.); вони збереглися досить повно і за період 1903 – 1916 рр. були опубліковані [Кримський 1972 – 1974, 5]. Листи Г.Ю.Крачковського знаходяться в Рукописному фонді ЦНБ АН України у фонді А.Ю.Кримського. На жаль, всі листи 30-х років втрачено. Листування між Кримським і Крачковським 20 – 30-х років, обсягом приблизно 8 друкованих аркушів, зараз готується до публікації.

[2] Лист Г.Ю.Крачковського від 1 листопада 1903 р. і відповідь А.Ю.Кримського від 17 листопада того ж року.

[3] Рукописний відділ ЦНБ України, ф. XXXVI, од. зб. 319, 320.

[4] Рукописний відділ ЦНБ України, ф.І, од. зб. 23184.

[5] В даному випадку не називаються численні статті Кримського для енциклопедій на сходознавчі сюжети і низка статей з історії кримських татар у збірнику "Студії з Криму" [Студії... 1930].

[6] На превеликий жаль, рукописи Кримського горіли: частина згоріла в Звенигородці, а його київський архів загинув після його арешту.

БІБЛІОГРАФІЯ

Крачковский Г.Ю. 1926. Памяти И.П.Кузьмина. **Зап. Коллегии востоковедов при Азиатском музее АН СССР.** Т. 2. Вып.1. Ленинград.

Крымский А.Е. 1934. "Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании)". **Сергею Федоровичу Ольденбургу. К пятидесятилетию научно-общественной деятельности (1882 – 1932).** Ленинград.

Крымский А.Е. 1938. "Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании). Шеки". **Памяти академика Н.Я.Марра (1864 – 1934).** Москва – Ленинград.

Кримський А.Ю. 1972 – 1974. **Твори в п'яти томах.** Т.5. Київ.

Студії... 1930. **Студії з Криму.** Київ.